

З початком XVI ст. договірні відносини між козацтвом і елітою порушуються. Сприяє цьому сама ж еліта, яка намагається перевести ці договірні рівноправні відносини у площину підданства, тобто залежності від місцевої та державної влади. Саме тому і з'являються проекти найму козаків на державну військову службу (С. Полозович, О. Дашкович). Саме порушення договірних зобов'язань призвело до відомих скарг 1536 р. козаків на О. Дашковича (посмертно) і до пошуку нових форм своєї діяльності. Зразковий приклад такої нової форми якраз і дав Д. Вишневецький. По суті, період його авантюрної діяльності поклав остаточний кінець договірним зв'язкам козацтва з елітою. З цього часу козацтво повністю покладається лише на власні сили і починає творити (на основі досвіду, здобутого з кінця XVI ст.) власну систему внутрішньо-владних відносин, що і призводить до викристалізування власної організаційної структури і автоматично до започаткування державотворчого процесу.

Таким чином, демократична рівність козацтва має первісний характер. Вона реалізується в умовах, коли рівний зустрічається з рівним на бездержавній території. Тому в основі творення козацтва і його демократії маємо три головних елементи: 1) фактично бездержавний простір, що не контролюється жодним державним органом або ж слабо контролюється, 2) наявність потреби фізичних осіб в об'єднанні для відповідної мети, 3) застосування для цього принципу рівності, що має властивий йому природний характер.

Література

1. Башлер Ж. Нарис загальної історії. – К., 2005.

Іван Мищак (Київ), старший науковий співробітник, завідувач інформаційно-аналітичного сектору Інституту законодавства Верховної Ради України, доктор історичних наук

Українське козацтво як національно-культурний феномен

Із моменту свого виникнення й до сьогодні українське козацтво залишається помітним явищем в українській історії, внісши значний вклад у відновлення національної державності та прославивши Україну своїми подвигами далеко за її межами. Ці аспекти діяльності українського козацтва досліджуються вже впродовж понад двох століть і на сьогодні загалом докладно висвітлені в науковій літературі. Водночас вклад козацтва у збереження національних традицій та примноження і збереження культурної спадщини досліджені значно менше. При цьому такий вклад важко переоцінити.

Від часу створення Запорозької Січі та формування козацтва, як окремої суспільної верстви, козаки позиціонували себе як захисники православної віри, прав і вольностей місцевого українського населення, що зазнавало утисків з боку польських магнатів і шляхти та грабіжницьких нападів

передусім кримських татар. Із зміцненням військової сили козацтва та зростанням його чисельності козаки почали ставити перед собою ширші завдання збереження і розвитку національно-культурної автономії українських земель та, врешті, дійшли розуміння необхідності створення власної незалежної держави. При цьому національні та культурні питання все одно залишалися пріоритетними й чітко простежувалися як на рівні персональної підтримки, так і у вимогах до польського та російського урядів під час підписання двосторонніх угод.

Важливою віхою в культурному житті України став вступ гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного разом з усім Запорозьким військом до Київського братства. Ця подія мала як потужний пропагандистський ефект на фоні масового переходу українських князівських та шляхетських родів в католицьку віру і закриття українських шкіл, на місці яких поставали католицькі єзуїтські колегіуми. Козацтво не лише чисельно посилило українську православну громаду, а й надало їй значну фінансову та військово-політичну підтримку. Козаки також взяли під свою опіку Київську братську школу, лікарню, сприяли виданню книг слов'янською мовою і розвитку наукових знань. Крім того, П. Конашевич-Сагайдачний надавав чимало грошей не лише для Київського братства, а й для Львівського, виділивши для нього частку коштів у своєму заповіті.

Саме козаки фактично сприяли відновленню православної ієрархії, коли після Брестської унії 1596 р. український православний митрополит і ряд владик започаткували Українську греко-католицьку церкву, а поляки взагалі мали намір цілком викоренити православ'я на українських землях. У цей складний для православної церкви в Україні час саме П. Конашевич-Сагайдачний і Запорозьке військо сприяли відновленню православної ієрархії, запросивши Єрусалимського патріарха висвятити нового митрополита та єпископів для православної церкви.

Власне, саме приналежність до православ'я була ключовою ознакою козацького стану й основною вимогою при прийомі до Запорозької Січі. Так само показовим є те, що козаки, будучи безстрашними й нерідко жорстокими до своїх ворогів, часто ходили в церкву і завжди виділяли кошти на потреби церкви та будівництво храмів. Слід відзначити й суворе дотримання козаками релігійних постів, на що вказували і зарубіжні мандрівники (Гійом Левассер де Боплан, Павло Халєбський та ін.), і вітчизняні дослідники (Д. Яворницький), а також те, що старі козаки, які вже не могли брати участі у військових походах, нерідко доживали віку в монастирях або споруджували на своїх хуторах-зимівниках церкви та каплиці, проводячи багато часу в молитвах і читанні Святого письма. Із глибокою релігійністю козаків пов'язане поширення в Україні культу окремих святих, зокрема Миколи-чудотворця. Так само завдяки козацтву популярністю набув культ Діви Марії, а сама Богоматір стала покровительською українського козацтва. Відповідно, свято Покрови Пресвятої Богородиці й ікони на її честь стали символами козацтва та всього православного українства.

Як уже зазначалося, українське козацтво активно опікувалося розвитком освіти й науки в Україні, свідченням чого, серед іншого, є Акт на з'єднання Печерської та Братської шкіл від 5 січня 1632 р., в якому Запорозьке козацтво виступає фундатором шкіл і зацікавленою стороною в об'єднанні зазначених навчальних закладів [Акт на з'єднання Печерської та Братської шкіл, 1632, 5 січня // Україна: антологія пам'яток державотворення, Х – ХХ ст.: у 10 т. / редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 3: Битва за Козацьку державу / упорядкув., передм., комент. В. Шевчук. – 496 с. – С. 163 – 164]. Крім того, тогочасний запорозький гетьман І. Петрижицький окремим листом від імені всіх козаків дав згоду на об'єднання вказаних шкіл та виступив гарантам їх оборони й захисту від усіляких перешкод.

Характерно, що із початком Української революції 1648 р. гетьман Б. Хмельницький та його наступники у договорах з поляками а потім і російським царем включали пункти про захист національної православної церкви та шкіл. Так, у Зборівському договорі 1649 р. окремим пунктом було застережено заборону доступу єзуїтам і відкриття ними навчальних закладів у Києві та інших містах, де є «руські школи».

Загалом більшість козаків була освіченими людьми, вміла читати й писати, знала лічбу тощо. Що стосується козацької старшини, то серед її представників було багато випускників Київської та Острозької академій, окремі з них отримали вищу освіту у європейських університетах та колегіумах. Джерела свідчать про те, що козацькі гетьмани П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Мазепа та інші володіли кількома іноземними мовами, були добре обізнаними з тогочасним європейським придворним етикетом, проводили ефективну міжнародну політику. Однак освіченість була притаманна не лише козацькій старшині і простим козакам, а й широким верствам населення тогочасної України. Як відзначив у своєму щоденнику арабський мандрівник Павло Халебський, проїжджаючи в 1654 р. Україною, «усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і доньок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні піснеспіви; крім того, панотці не залишають сиріт напризволяще, аби ті невігласами вешталися вулицями, навчають грамоти» [Халебський Павло. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / Упоряд. М.О. Рябий; Післям. В.О.Яворівського. – К.: Укр. письменник; Ярославів Вал, 2008. – 293 с. – С. 25 – 26.]. Тож козаки виступали не лише поборниками української державності, а й, навіть у найскладніший для держави період постійних воєн і спустошливих ворожих набігів, цілком усвідомлювали потребу навчання дітей і забезпечення їхньої соціальної активності.

З українським козацтвом пов'язане величне культурне явище, яке отримало назву козацького бароко. Само бароко з його химерністю, вірою в потойбічні сили, насиченістю різними образами й символами було найближчим для козаків з їхнім сповненням небезпек і відчайдушних пригод життям. Розуміння нетривалості людського життя та, відповідно, бажання

прожити його яскраво й весело, наклало відбиток на весь світогляд тогочасної епохи. Християнська ідея самопожертви також була близькою козацькій ментальності й підкріплювалася тогочасною літературою й мистецтвом. Яскравим прикладом цього була поширена барокова картина, відома під назвою «Христос Пелікан», на якій символізм страждань Ісуса Христа було відтворено в образі птаха Пелікана, який розриває своє тіло, щоб нагодувати власною кров'ю пташенят.

Чи не найяскравіше козацьке бароко втілювалося в архітектурі. Незважаючи на спустошливі війни і руйнування численних пам'яток матеріальної культури у XVII – XVIII ст., козацька старшина вкладала величезні кошти у будівництво, передусім, церков. Ця сфера діяльності козацтва також детально відображена в подорожньому щоденнику вже згаданого П. Халебського. Завдяки подвижницькій добродійній діяльності козацької старшини в XVII – XVIII ст. було відновлено з руїн Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори у Києві, розбудовано Києво-Печерську лавру, споруджено величні собори у багатьох містах та містечках. Найбільше уславився як фундатор храмів гетьман І. Мазепа, коштами якого було споруджено та реконструйовано понад 30 храмів у Києві та інших містах України.

Саме з козацтвом пов'язують специфічні риси українських барокових церков та соборів, які хоча й поступалися своїм убранством та оздобленням європейським, проте явили світу самобутність української архітектури. Неповторні українські дерев'яні зрубні церкви, використання такого архітектурного прийому як залом, за рахунок чого збільшувався внутрішній підкупольний простір, були суто українським винаходом. Крім того, особливістю козацьких соборів була відсутність чітко вираженого фасаду, через що собор виглядав однаковим зі всіх сторін.

Окремо варто відзначити вклад козацтва в українську нематеріальну культуру. Козаки, які славилися не лише своєю войовничістю й сміливістю, а й безтурботністю та дотепністю, були, водночас, дуже вправними музикантами й танцюристами. Завдяки козацтву українська культура отримала відомі в усьому світі танці «Гопак» і «Козачок». Український традиційний вертеп, який набув поширення в XVII – XVIII ст., окрім біблейських персонажів, уже важко уявити без запорозького козака, що виступає втіленням мужності і винахідливості, порядності й благородства та тлі підступності й безжальності біблейського царя Ірода.

Козацькі пісні та балади також зайняли вагомe місце в українській культурній традиції, а нерідко виступають й історичними джерелами, які є єдиним свідченням про ті чи інші події. Так, дослідник запорозького козацтва Д. Яворницький наголошував, що пісня супроводжувала козаків у побуті та військових походах, а про кожен із них слава поширювалася передусім завдяки складеній пісні. Українська музична традиція – кобзарі та бандуристи – також значною мірою є складовою козацької культури. Саме кобзарі часто були вихідцями з лицарського козацького стану. Немало з них була сліпими чи зазнали каліцтва у військових походах, проте, не маючи

сил безпосередньо примножувати козацьку славу, вони оспівували її й передавали нащадкам у піснях та легендах, які завдяки цьому дійшли до нашого часу. Саме кобза чи бандура, нарівні зі списом та шаблею, стали символами українського козацтва та втілені на славнозвісній картині «Козак Мамай», яка у XVIII – XIX ст. була чи не в кожній українській хаті.

Таким чином, українське козацтво прославалося не лише своєю мілітарною силою та волелюбністю, створивши в епоху Середньовіччя власну державу з демократичним республіканським устроєм, а й потужним культурним надбанням. Освіченість та наукові знання, музика та пісня, театр та живопис – основні чесноти та уподобання, які були повсякденними супутниками козаків як на війні, так і на відпочинку. Їхні здобутки на цьому поприщі, разом із традиційною набожністю та добродійністю, були відзначені сучасниками й стали візитною карткою всієї України – країни козаків.

Ольга Грель (Хмельницький),
молодший науковий співробітник відділу історії
КЗК «Хмельницький обласний краєзнавчий музей»

Населені пункти на території сучасного Летичівського району, що згадуються у документах XV століття

Одним із двадцяти районів Хмельницької області є Летичівський район, який утворено в 1923 р. після ліквідації повітів колишньої російської імперії. Районний центр – смт Летичів, де проживає 11 тис. чол. Відстань до обласного центру – 51 км. Летичівський район розташований у східній частині Хмельницької області, межує з Літинським районом Вінницької області, Деражнянським, Хмельницьким та Старосинявським районами Хмельницької області. Більша частина Летичівського району розташована в лісостеповій зоні Волино-Подільської височини, місцевість горбиста, розсічена річками Південний Буг, Вовк, Бужок, Згар, Фоса та ровами і балками. Водяне дзеркало річок та ставків – 1469 га. Загальна площа району становить 95136 га. На території району, станом на 2003 р., проживає 33,8 тис. чол. [1, 9]. До складу району входять 58 населених пунктів, об'єднаних у 3 селищних та 19 сільських рад.

Під час вивчення історії населених пунктів цього району (як і багатьох інших районів) у літературі знаходимо потрібну нам інформацію, але майже ніколи не маємо посилання на першоджерело, на документ, що підтвердив би подані дані. До таких джерел, що розкривають історію Хмельницької області, належать «Історія міст та сіл УРСР. Хмельницька область» (1971) [2] і «Місцеве самоврядування Хмельниччини: нариси історії місцевих громад Летичівського району» (2003) [1].

Посилання на конкретний документ є важливим чинником, наприклад, при визначенні першої згадки про населений пункт. Найбільше інформації